

Олександр Музичко

КОЗАКОЗНАВЧІ СТУДІЇ ОДЕСЬКОЇ ШКОЛИ ІСТОРИКІВ ПРОФЕСОРА І.А. ЛИННИЧЕНКА

У статті на базі широкого кола архівних та оприлюднених джерел досліджено козакознавчий компонент у науково-історичних студіях І. Линниченка, А. Флоровського, П. Клепацького, М. Слабченка, Є. Загоровського. На початку ХХ ст. ці науковці уособлювали одеську школу істориків на чолі з професором І. Линниченком.

Інтенсифікація історичних досліджень в Одесі наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. відбулась передусім завдяки діяльності плеяди видатних істориків, професорів Новоросійського університету (НУ). Деякі з них згуртували навколо себе низку учнів, однодумців, які, керуючись порадами вчителя, досліджували різні аспекти історії. Найбільше підстав існує для виокремлення у тогочасному одеському історіографічному середовищі школи істориків вихованця В. Антоновича, професора кафедри руської історії НУ Івана Андрійовича Линниченка (1857-1926)⁶²⁴. Як зазначав один із його учнів А. Флоровський, “з середовища слухачів по одеському університету виокремилась значна група його безпосередніх учнів по науковій роботі”⁶²⁵. Осмислюючи цей історіографічний феномен пізніше, він застосував визначення “школа учнів І. Линниченка”⁶²⁶. Це неформальне інтелектуальне співтовариство мало базові риси університетських історико-наукових шкіл: яскравого лідера/вчителя, осередок і видання (Бібліографічне товариство при НУ (І. Линниченко називав його фактично “історико-літературним”) та його “Известия”), концептуально-методологічну основу (синтез ідей регіонознавчого, “обласницького”, підходу школи В. Антоновича та державницької, історико-правової школи російсько-імперської історіографії). Учні професора розробляли напрямки наукових студій свого вчителя: історію літератури, історію селянства, історію правових інститутів, історію зарубіжних слов'ян, слов'янофілської ідеології. У другій половині 1910-х рр. у студіях школи виокремилась провідна тема: історія Південної України. Хоча І. Линниченко вважав своїм натх-ненником у справі організації власної школи В. Антоновича, його школа мала спільні риси з іншим відгалуженням київської школи – “новою київською школою” М. Довнар-Запольського: 1) історична україністика була

⁶²⁴ Див. про нього: Лабунька М. Микола Павлович Дашкевич та Іван Андрійович Линниченко // 125 років Київської академічної традиції. – Нью-Йорк, 1993. – С. 243-263; Непомнящий А.А. І.А. Линниченко: неизвестные страницы биографии известного историка // Непомнящий А.А. Подвизники кримведения. – Симферополь, 2006. – С. 169-187.

⁶²⁵ Флоровский А. Памяти проф. И.А. Линниченко // Возрождение (Париж). – 1926. – 29 июля.

⁶²⁶ Листи А. Флоровського до В. Галяса // Василь Терентійович Галяс (біографічні матеріали до 85-річчя з дня народження); упорядник В.М. Хмарський. – Одеса: Гермес, 2006. – С. 40.

лише одним із компонентів зацікавлень учнів І. Линниченка та М. Довнар-Запольського у поєднанні з русистикою та славістикою; 2) підвищена увага до соціально-правових та соціально-економічних явищ історії; 3) українська національна ідея не була базовою для їх досліджень⁶²⁷. Водночас, на світогляд, зокрема, на козакознавчий дискурс деяких учнів І. Линниченка мали значний вплив й опоненти одеського професора, що буде продемонстровано надалі.

Визначення критеріїв для виокремлення певної наукової школи є однією з найбільш дискусійних тем в історіографії. Натомість більш плідним вважаємо дослідження внеску І. Линниченка та його учнів у розробку різних аспектів історії. Саме такий підхід у поєднанні з ретельним студіюванням особистих відносин між членами школи дозволить визначити її специфіку, суттєво доповнити уявлення про історію історичної науки в Одесі та Україні загалом. Метою цієї статті є визначення внеску І. Линниченка та деяких його учнів у розвиток козакознавства. Основою статті є історіографічні джерела (праці істориків), частково маловідомі історіографам. Наші вкрай нечисленні попередники лише фрагментарно висвітлили цю тему, до того ж поза контекстом дослідження “школи І. Линниченка” як одного з феноменів української регіональної історіографії⁶²⁸. Більш-менш повно досліджено внесок у козакознавство М. Слабченка, що дозволяє нам утриматись від докладного розгляду цього аспекту проблеми⁶²⁹. Незважаючи на те, що з від’їздом І. Линниченка із Одеси до Криму наприкінці 1919 р. створений ним осередок фактично розпався, верхні хронологічні межі статті сягають 1930-х рр., адже між І. Линниченком і деякими його учнями зберігався відчутний інтелектуальний зв’язок аж до самої смерті вчителя, а традиції школи жевріли до репресій над більшістю її членів. Недаремно, у травні 1921 р. М. Слабченко через одного зі спільних знайомих передав вчителю уклін від А. Флоровського, свої новітні роботи, роботи А. Флоровського, Є. Загоровського, П. Клепацького та наголосив: “хай всі ці книжки будуть хоч невеликою подякою за те, що Ви для нас зробили. Я зокрема не зможу нічим віддячити Вас і

⁶²⁷ Музичко О. Педагогічна діяльність І. Линниченка в Одесі наприкінці XIX – на початку XX ст.: етапи, особливості, значення // Південний Захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. – 2007. – Вип. 4. – С. 167-190; Музичко О. Професор І.А. Линниченко та його одеські учні наприкінці XIX – на початку XX ст.: осередок, гурток, школа? // Записки наукового товариства імені Т. Шевченка. Пр. історико-філософської секції. – Львів, 2008. – Т. 256 (CCLVI). – С. 342-362; Музичко О. Київська школа істориків В. Антоновича та Одеська школа істориків І. Линниченка: порівняльний аналіз // Людина. Світ. Суспільство (до 175-річчя філософського факультету). – 2009: Між. нар. наук. конф. (21-22 квітня 2009 р.): матеріали доп. та виступів. – К., 2009. – Ч. V. – С. 108-110.

⁶²⁸ Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К., 2000. – С. 32; Новікова Л. З історії дослідження українського козацтва в Одесі. XIX – кінець XX ст. // Одеса козацька. Наукові нариси. – Одеса, 2008. – С. 127-150.

⁶²⁹ Заруба В. Історик держави і права України академік Михайло Слабченко. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 321-369.

за моральну і часто матеріальну допомогу, яку Ви мені завжди надавали”⁶³⁰.

Серед українських істориків XIX – початку XX ст. мало хто працював виключно на ниві козакознавства, але більшість з них не оминали цю тему. Одеські історики XIX ст. не були виключенням: А. Скальковський, О. Маркевич, П. Іванов. П. Андріанов час від часу звертались до історії козацтва, акцентуючи увагу на південно-українських сторінках його історії (Нова Січ, задунайське козацтво, нащадки козаків на Одещині). Як вихованець київського університету Св. Володимира, учень В. Антоновича, І. Линниченко, безумовно, отримав солідний запас знань з історії українського козацтва. Однак він згадував, що саме курси В. Антоновича з історії козацтва значною мірою розчаровували слухачів, які чекали більшого від вченого, що мав серед студентів репутацію другого після М. Костомарова знавця цього історичного явища⁶³¹. Втім, хоча надалі І. Линниченко зосередився на дослідженні середньовічної історії Галичини, протягом майже всього життя він приділяв певну увагу й історії козацтва. Про це свідчить хоча б одна з перших його публікацій у 1889 р. на сторінках “Киевской старины”, в якій він піддав нищівній критиці працю німецького автора про історію українських та російських козаків⁶³². Принагідно рецензент привітав зростання інтересу на Заході до цієї сторінки історії. І. Линниченко також розглядав козацтво як один з найславетніших феноменів історії Росії, не розділяючи українське та російське козацтво. Про тогочасний інтерес І. Линниченка до козацької проблематики свідчить й епістолярний матеріал. Так, у листі до історика Дону В. Дружиніна він просив повідомити джерела про взаємини Донців та Запорожців⁶³³. У лекційному курсі з історії західних слов'ян, який І. Линниченко читав протягом 1889-1895 рр. у Московському університеті, він згадував про українське козацтво у контексті історії Речі Посполитої. Він висвітлював обставини реєстрової реформи Стефана Баторія, фактично підтримавши так звану “Баторієву легенду”, згідно з якою саме цей монарх вважався засновником козацтва. На думку лектора, С. Баторій, прагнучи зміцнити свою підтримку у державі, перший організував людей, які тікали від утисків з різних місць⁶³⁴.

Перебуваючи в Одесі у статусі професора НУ (1896 – 1919), І. Линниченко і надалі продовжував приділяти певну увагу козакознавчій тематиці, щоправда, у контексті більш загальних питань. Іноді науковець звертався до історії козацтва у процесі наукової комунікації. Так, на сторінках “Записок НТШ” М. Грушевський надрукував з власною

⁶³⁰ Державний архів при Раді міністрів АРК. – Ф. 538. – Оп. 1. – Арк. 43, 59.

⁶³¹ Линниченко И. Речи и поминки. – Одесса, 1914. – С. 257.

⁶³² Киевская старина. – 1889. – № 5. – С. 663-666.

⁶³³ Російський державний архів літератури та мистецтва. – Ф. 167. – Оп. 1. – Спр. 314. – Арк. 25.

⁶³⁴ Линниченко И.А. История западных славян. – М. 1895. – С. 78.

передмовою отриманий від І. Линниченка текст записки німецького автора кінця XVIII ст. Ф. Гендльовіка про запорожців (1789)⁶³⁵. У цьому рідкісному виданні висвітлювалась доля запорожців після ліквідації Запорозької Січі. Примірник рідкісної праці виявився в одеській бібліотеці, з якого її скопіював І. Линниченко. Професор зачіпав історію козацтва в університетських та публічних лекціях. Так, у 1913 р. він прочитав “яскраву та ґрунтовну” доповідь про російських царів Михайла Федоровича й Олексія Михайловича, під час якої висвітлив роль козацтва та інших представників “демократичної партії” тодішнього суспільства в обранні на царювання Михайла Федоровича. Ця теза відповідала настроям тогочасної здебільшого демократично налаштованої інтелектуалізації. Тому не дивно, що згідно з повідомленням одеської газети, численна аудиторія нагородила І. Линниченка тривалими оплесками⁶³⁶. Іноді козацька проблематика відбивалась і в студентських доповідях на семінарах у І. Линниченка. Наприклад, студент Д. Буяльський зробив доповідь на тему “Вопрос о личности Петрика”.

Про інтерес І. Линниченка до історії козацтва свідчить низка документів, що відклалися в його особистому архіві: актови джерела з історії Гетьманщини, праця П. Іскри про добу Руїни⁶³⁷. Найбільш промовистим з них є чернеткова рукописна замітка І. Линниченка під назвою “Казачество”⁶³⁸. Цей документ з’явився внаслідок маловідомого епізоду в історії НУ. У 1902 р. військовий міністр Російської імперії зініціював складання докладних історичних праць про кожне з козацьких військ за певною програмою авторства І.П.Попова: 1) козацтво як колонізатор; 2) як охоронець державних кордонів; 3) православної віри; 4) як військова сила. Програма передбачала висвітлення окремих питань: 1) чи самобутньо розвивалось це військо чи утворилось за розпорядженням уряду; 2) чи був однорідним племінний склад; 3) чим зумовлено оподаткування козацького війська державними податками; 4) чим зумовлене утворення низки видів озброєння у війську 5) землеволодіння; 6) чим викликано утворення окремих козацьких областей; 7) поширення нових урядових чи місцевих господарчих закладів. У 1905 р. І. Попов помер і складання історії загальмувалось. 5 лютого 1909 р. від військового отамана Війська Донського до Ради НУ надійшла пропозиція Доручити комусь із професорів скласти історію цього війська. Найімовірніше, І. Линниченко взяв на себе цю місію, але згодом відмовився від неї. У згаданій замітці він встиг зупинитись лише на огляді теорій походження козаків. Він виділив три основні групи

⁶³⁵ Записки НТШ. – Т. 101. – 1911. – Кн. 1. – С. 134-141.

⁶³⁶ Три века (в одесском библиографическом обществе) // Южная мысль. – 1913. – 24 февраля.

⁶³⁷ ДАОО. – Ф. 153. – Оп. 1. – Спр. 492. – 108 арк.; Спр. 484: “Жалобы гетману в Черниговскую полковую канцелярию от 17 ноября 1713 г., 23 октября 1726 г. (копии)”; Спр. 485: Указ Малороссийской войсковой канцелярии, выданный князю Шаховскому И.П. на владение хутором Тиницкого в 1746 г.”.

⁶³⁸ ДАОО. – Ф. 153. – Оп. 1. – Спр. 57. – Арк. 1-9.

теорій: 1) етимологічні; 2) історичні (чорно-клобуцька Міллера), бродяги; 3) козаки не особливий народ, а стан, яке виокремилось з туземного населення. Останній підхід він намагався розвинути услід за М. Максимовичем і М. Дашкевичем. Інші теми він лише намітив: козацтво Північно-Східної Русі; економічні причини; заселення Південної Русі селянами; причини козацьких війн – прагнення дворян захопити землі, що зайняли селяни, та покріпачити їх.

Опубліковані статті І. Линниченка свідчать про досить суперечливе ставлення професора до запорозького козацтва. Це не дивно, адже ці статті мали суспільно-політичний, гостро-публіцистичний та емоційний характер. У середині 1884 р. І. Линниченко услід за Т. Шевченком схилився до потрактування запорозького козацтва як символу українського народу, захисника України⁶³⁹. Однак надалі історик віддалявся від українського національного руху, заперечуючи й автономістські потрактування української минувшини. У відомому відкритому листі до М. Грушевського він висловив доволі традиційну для багатьох істориків (О. Лазаревський) думку про те, що у другій половині XVII ст. козацька старшина збагачувалась за рахунок простих козаків. У цьому зв'язку він зазначив, що “демократический строй Малороссии существовал лишь среди Запорожья – буйного военного товарищества, немисли-мого в культурном государстве”. Отже, автор визнав демократизм Січі, але водночас наголосив на “некультурності” запорожців, що вже відповідало традиціям російської державницької історіографії (С. Соловійов)⁶⁴⁰. Однак у тому самому 1917 р. І. Линниченко вже зобразив запорожців як зразок дисциплінованості, що, вочевидь, свідчило проти твердження про їх асоціальність та некультурність: “вспомните запорожскую вольницу, самое буйное и разнузданное товарищество в мире. Буйные кутилы, в мирное время пропивавшие все, кроме своей шабли и рушницы, во время похода были не только самыми ревностными членами общества трезвости, но и слепо подчинялись своим атаманам; в запорожском войске господствовала самая железная дисциплина с жесточайшими наказаниями за военные проступки. И буйные запорожцы понимали, что только дисциплина дает залог успеха на войне”⁶⁴¹.

Напевно, відчуваючи суперечливість своїх тверджень, у 1919 р. І. Линниченко наголосив, що Москві вже не знадобилось вбивати ідеально демократичний лад Січі, адже ще до 1775 р. це зробила сама старшина⁶⁴². Незважаючи на ці епізоди інтелектуальної біографії І. Линниченка, навряд чи є підстави зарахувати його до спеціалістів з історії козацтва, як це зробив вже у 1896 р. відомий

⁶³⁹ Линниченко И. Взаимные отношения Руси и Польши до половины XIV ст. – Ч. 1. – Русь и Польша до конца XII в. – К., 1884. – С. 1.

⁶⁴⁰ Линниченко И. Малорусский вопрос и автономия Малороссии. Открытое письмо проф. М.С. Грушевскому //Украинский сепаратизм в России. – М., 1998. – С. 266.

⁶⁴¹ Линниченко И.А. Что такое дисциплина //Одесский листок. – 1917. – 6 августа.

⁶⁴² Линниченко И.А. Малорусская культура //Украинский сепаратизм в России. – М., 1998. – С. 320.

московський історик Д. Корсаков у листі до Д. Яворницького. Ймовірно, Д. Корсаков віддав данину певному стереотипові, що був поширений серед російських істориків, згідно з яким усі українські історики, а особливо кияни, так чи інакше зараховувались у спеціалісти з цієї титульної українознавчої проблематики⁶⁴³. Втім, ця думка Д. Корсакова так і залишилась унікальною.

Як часто буває, учні пішли далі, ніж їх вчитель. Для М. Слабченка, П. Клепацького, Є. Загоровського та А. Флоровського історія козацтва набула значення помітного напрямку наукової діяльності. Особливо значним був внесок в історіографію одного зі старших учнів І. Линниченка Михайла Слабченка (1882-1952) – студента історико-філологічного та юридичного факультетів. Перебування на двох факультетах вплинуло на особливості наукового дискурсу історика – у 1909-1910-х рр. він приділяв підвищену увагу саме правовим аспектам розвитку козацтва. Це відповідало науковому світогляду І. Линниченка, якій віддав певну данину традиціям історико-правового напрямку. Перша наукова, й водночас перша значною мірою козакознавча, робота згодом видатного українського історика з'явилась значною мірою завдяки джерелознавчим консультаціям професора⁶⁴⁴. У вересні 1908 р., даючи відгук на роботу М. Слабченка у київських архівах, І. Линниченко зауважив, що його учень “ретельно працював у київських архівах, зробив за короткий термін масу цінних виписок з актів”. Професор клопотав про продовження терміну відрядження молодому історикю для завершення наукової роботи. М. Слабченко зазначав, що за порадою свого вчителя звернувся до документів зі збірки О. Лазаревського, що зберігалися у бібліотеці Київського університету⁶⁴⁵.

Іншим архівним джерелом для М. Слабченка слугували матеріали архіву Малоросійської колегії, що зберігались у рукописному зібранні Харківського університету. Дослідник надрукував у додатку 36 документів з цього зібрання за період 1730 – 1770-х рр.⁶⁴⁶. Захоплений відгук І. Линниченка приніс М. Слабченку золоту медаль. На основі матеріалу, що не увійшов в його медальну роботу, М. Слабченко видав “Опыты по истории права Малороссии”, де також приділив увагу еволюції козацьких правових традицій. Як додаток до цих праць слід розглядати виданий М. Слабченком “Протокол відпускних листів гетьмана Апостола 1728 року” чи “Діаріуш Генеральної канцелярії”⁶⁴⁷.

Перші праці М. Слабченка були написані під безпосереднім впливом І. Линниченка, а через нього й В. Антоновича. Їх еднав

⁶⁴³ Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. – Вип. 1. – С. 259.

⁶⁴⁴ Слабченко М. Малорусский полк в административном отношении: Историко-юридический очерк // Записки историко-филологического факультета ИГУ. – Вып. 1. – Одесса, 1909. – 436 с.

⁶⁴⁵ ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 2633. – Ар. 109, 113.

⁶⁴⁶ Слабченко М. Малорусский полк в административном отношении: Историко-юридический очерк. – С. 329-424.

⁶⁴⁷ Слабченко М. Протокол отпусковых писем за гетмана Апостола 1728 года. – Одесса, 1913. – 115 с.

суворий позитивізм та брак власне соціологічного підходу. Праці М. Слабченка були предметом обговорення в колі членів школи І. Линниченка, зокрема, на засіданнях Одеського бібліографічного товариства при НУ⁶⁴⁸. Хоча у 1920-х рр. М. Слабченко надав своїм численним та фундаментальним працям марксистського забарвлення, деякі риси його поглядів перегукувались з думками І. Линниченка: він також критикував погляд на Запорізьку Січ як на однорідну соціальну громаду, віддавав перевагу соціальному чиннику у поясненні генези козацтва. На відміну від свого вчителя, М. Слабченко чимдалі еволюціонував у бік української державницької історіографічної традиції. Недаремно, він визнавав Січ українською державою. Доречно навести спогад О. Оглобина про те, що й у 1920-х рр. “нестримний й гарячий Слабченко завжди добрим словом поминав свого вчителя Линниченка і не забував, що вийшов “з школи Грушевського”⁶⁴⁹.

Однак ще більше аніж М. Грушевський на світогляд М. Слабченка-козакознавця вплинув Д. Яворницький, до речі, запеклий опонент, й навіть особистий ворог І. Линниченка. У листі до дніпропетровського колеги у 1929 р. М. Слабченко зазначав: “В царині історичних запитань я продовжую Вашу працю, беручи її в розрізах, що Ви їх лише торкалися. Продовжую Вас і по видавничій лінії, бо добивсь того, що весь січовий архів буде надруковано. Це й гордоці мої ну, і коли на це пішло, право бути Вашим духовним чадом чи учеником, чи десцендетом. Знаю я Ваші (думаю, всі) роботи ще від часів мого студентства. Вони мені допомогли й допомагають. Тому користаюся нагодою подякувати Вас не лише за люб’язність, але й за науку”⁶⁵⁰. Зокрема, услід за Д. Яворницьким М. Слабченко прагнув залучити до дослідження Січі археологічний матеріал.

Трохи згодом після М. Слабченка на початку 1910-х рр. до історії козацтва звернувся інший учень І. Линниченка Павло Клепацький (1885-1938?)⁶⁵¹. На відміну від М. Слабченка, П. Клепацький більш епізодично звертався до історії козацтва. Досліджуючи історію Київської землі за доби її перебування у складі Великого князівства Литовського, П. Клепацький проаналізував проблему генези українського козацтва. Автор не прагнув дійти цілком нових висновків, але резонно зауважив, що “будь-якому новому дослідникові недостатньо лише примкнути до одної з існуючих вже думок, але необхідно також вказати підстави, чому він обрав ту, а не іншу точку зору”. Тому

⁶⁴⁸ Клепатский П. Рец. на: Слабченко М. Опыты по истории права Малороссии // Известия Одесского библиографического общества при Новороссийском университете. – Одесса, 1913. – Т. 2. – С. 14-20.

⁶⁴⁹ Оглобин О. В. Антонович та його історична школа // 125 років Київської академічної традиції. – Нью-Йорк, 1993. – С. 117.

⁶⁵⁰ Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. – Вип. 1. – С. 496.

⁶⁵¹ Див. про нього: Кот С. Клепатський П. // Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України. Біографічний довідник. – Ч. 1. – К., 2005. – С. 260-264.

одеський історик услід за попередниками здійснив аналіз відомих актових та наративних джерел⁶⁵².

Це дозволило йому вказати на Черкаський повіт Київської землі як на колыску козацтва, наголосити на паралелізмі українських та татарських традицій козакування, простежити динаміку чисельності козацтва на Київщині. Він наголосив, що до другої половини XVI ст. козацтво, хоча й займалось промислами, здебільшого вело неосілий, розбишацький спосіб життя, вдаючись до пограбувань, “часто не розбираючи де свої, де чужі». Це враження мав посилити й набір епітетів, які вживав автор: “беспшабашное молодечество”, “авантюрист Д. Вишневецкий”, “притон казаков Днепр”. Таким чином, на відміну від Д. Яворницького, П. Клепацький відсував виникнення Запорозької Січі й загалом усталених форм організації козацтва на кінець XVI ст. Будь-які національні чи глибокі соціально-економічні чинники у діяльності козацтва він не зауважував. Попри те, що П. Клепацький на той час вже був відомим українофілом, діячем одеської “Просвіти”, його опис козацтва був позбавлений просвітянської романтизації й загалом більше перегукувався з поглядами критичного напрямку у козакознавстві, зокрема, російської державницької школи, у чому не можна не відчувати вплив І. Линниченка, який, за визнанням автора, брав “найближчу участь у розробці теми”.

Однак хвиля української національної революції суттєво вплинула на історичний світогляд П. Клепацького, зокрема, на його бачення місця козацтва в історії України. Протягом травня – липня 1918 р. він читав лекції з українознавства в Одеському Народному університеті та на українознавчих учительських курсах. Деяко згодом він видав ці лекції у вигляді короткого курсу. Хоча в історії України лектор, на відміну від багатьох українських авторів, не виокремив козацьку добу, він присвятив цьому явищу окрему лекцію. Орієнтація на досить різних за масштабом і дискурсом колег – М. Василенка, А. Каценка, М. Грушевського, Д. Донцова, М. Слабченка – зумовила поєднання у його думках традицій народницької та державницької історіографії. П. Клепацький виділив три доби в історії козацтва – 1) козацтво як побутове явище, промисловці; 2) як оборонці православної віри та пригноченого селянства, козаки “вбивали особливо лютих поміщиків”; 3) з часів Хмельницького була утворена демократична республіка на чолі з Військом Запорітьким⁶⁵³. Кидається у вічі, що останнє явище історик, на відміну від М. Костомарова та Д. Яворницького, досить сильно відсував від дати утворення Січі. Натомість вже у наступній лекції П. Клепацький піддав Б. Хмельницького жорсткій критиці саме з народницьких

⁶⁵² Клепатский П. Очерки истории Киевской земли. Литовский период. – Т. 1. – Біла Церква, 2007 (перевидання 1912 р.). – С. 403-415.

⁶⁵³ Клепацький П. 15 лекцій з історії України. – К., 1919. – С. 21-22.

позицій як володаря, що зрештою перетворив Республіку з народної у станово-козацьку. Випереджаючи М. Яворського, П. Клепацький схарактеризував повстання Б. Хмельницького як революцію, але додав, що її наслідками скористались козаки та шляхта, які знов покріпачили селянство.

Злуку Гетьманщини з Московією автор услід за Коркуновим та Єфименко трактував як “зверху протекторат, а знизу васалітет”, порівнюючи відносини між Україною та Москвою після 1654 р. з відносинами між Болгарією та Туреччиною після 1878 р. Подібну позицію він зайняв щодо І. Мазепи, визнавши його патріотом, але за тактикою - авантюристом. Загалом, одеський історик вважав, що наведені ним факти свідчать, що не гетьмани зраджували московських царів, а московські царі Україну, за що “така їм була й дяка...”⁶⁵⁴.

У 1920-х рр. на той час вже полтавський історик П. Клепацький звертався до історії козацтва здебільшого у джерелознавчому та історіографічному вимірах. Зокрема, він дослідив питання про достовірність повідомлень С. Величка і, головним чином, про історичність постаті канцеляриста Богдана Хмельницького Самійла Зорки. Проти історичності С. Зорки у свій час виступили І. Крип'якевич, В. Іконніков, Г. Карпов та деякі інші, за – М. Максимович, В. Антонович, Д. Багалій. П. Клепацький підтримав позицію останніх, але поставив за мету виокремити (“вилуцити”) літопис С. Зорки з літопису С. Величка. Позаяк С. Величко користувався чотирма джерелами – С. Твардовським, С. Пуфендорфом, С. Зоркою та козацькими літописами, П. Клепацький порівняв тексти двох останніх: більш докладні повідомлення С. Зорки та короткі - козацьких літописів. В інших частинах своєї праці П. Клепацький доводив, рясно цитуючи літопис, що С. Величко працював як справжній історик-джерелознавець, що критично ставився до джерел. Водночас історик відзначив патріотизм та релігійність С. Величка⁶⁵⁵. Однак сьогодні думки П. Клепацького не поділяє більшість джерелознавців. Дещо пізніше була надрукована стаття П. Клепацького про значно менш відомий козацький літопис. Історик реконструював текст літопису на підставі порівнянь відповідних місць “Собрания исторического Ст. Лукомского” та його ж додатків до діаріушів Титловського й Окольського, а також додатків С. Величка до тих же діаріушів. Він дослідив хронологію літопису, склад і джерела. На відміну від І. Франка, П. Клепацький вважав цей літопис цінним джерелом⁶⁵⁶. Уже в одній зі своїх останніх праць П. Клепацький знову повернувся до вивчення українського козацтва у конкретно-історичному вимірі. Використавши матеріали полтавського архіву, він висвітлив процес

⁶⁵⁴Там само. – С. 24-25, 28, 48.

⁶⁵⁵ Клепацький П. Літопис С. Величка // Записки Полтавського Інституту народної освіти. – 1925. – Кн. 2. – С. 37-76.

⁶⁵⁶ Клепацький П. Про так званий “певний” (“достоверный”) руський” або рукописний козацький” літопис // Записки Полтавського Інституту народної освіти. – Т. 4. – 1926-1927. – Полтава, 1927. – С. 23-34.

формування місцевими дворянами, нащадками козацької старшини, козацьких загонів під час війни з Наполеоном⁶⁵⁷. Полтавський автор вступив у гостру полеміку зі своїм колишнім колегою по одеській школі істориком М. Слабченком та ще й з харків'янином М. Яворським, які вважали цей епізод проявом пробудження серед української еліти патріотичних, автономістських настроїв. На думку ж їх опонента це був лише прояв класових інтересів дворян.

Майже одночасно розпочали історичні й, зокрема, козакознавчі студії молодші учні І. Линниченка Євген Загоровський (1885-1938) та Антоній Флоровський (1884-1968). У праці, присвяченій політиці Російсько-імперської адміністрації щодо Нової Січі, Є. Загоровський, на підставі джерел, опублікованих А. Скальковським, О. Андрієвським, Д. Яворницьким та ін., продемонстрував, що існування Нової Січі суперечило державній політиці Російської імперії у Новоросії. Є. Загоровський не висловлював жодного жалю з приводу ліквідації Нової Січі або сумніву щодо доцільності цього кроку російської влади⁶⁵⁸. Однак у 1920-ті – на початку 1930-х рр. він помітно еволюціонував у бік української апологетичної традиції. Він підкреслено позитивно оцінив діяльність українського козацтва як способу самоорганізації південноукраїнського населення для боротьби з загарбниками. На відміну від попередньої праці, автор спирався не так на думки А. Скальковського, як на В. Антоновича, М. Грушевського та Д. Яворницького. Зокрема, він сприйняв “уходницьку” версію виникнення українського козацтва⁶⁵⁹. Автор чітко наголосив на тому, що російська влада всіляко намагалась обмежити економічну самостійність Нової Січі. Знаменно, що тепер автор дозволив собі емоційне зауваження про “трагічний кінець” Січі⁶⁶⁰. У статті 1930 р. Є. Загоровський підніс не так політичне, як економіко-колонізаційне значення діяльності козацтва на Півдні України. Він зазначив, що “на просторі “Вольностей” поступово все густіше осідає українська народна маса”. Зруйнування Нової Січі він розглядав як прояв конфлікту між старою, народною і новою, урядовою, формами колонізації Степової України⁶⁶¹. Таким чином, заслугою Є. Загоровського як козакознавця є піднесення важливості козацького чинника в історії Півдня України, перенесення наголосу з вивчення політичних аспектів історії Січі на соціально-правові та економічні. Серед учнів І. Линниченка Є. Загоровський вперше запровадив козакознавство у педагогічний процес – з 1917 р. він читав в НУ спецкурс з історії українського козацтва. На засіданнях одеських

⁶⁵⁷ Клепатський П. Дворянське земське ополчення (“козаки”) 1812 р. на Полтавщині // За сто літ. – 1930. – Кн. 5. – С. 6-21.

⁶⁵⁸ Загоровський Е. Взаимоотношения Запорожья и Русской правительственной власти во времена Новой Сечи. – Одесса, 1913. – 23 с.

⁶⁵⁹ Загоровский Е. Очерк истории Северного Причерноморья. – Ч. 1. – Одесса, 1922. – С. 84-87, 95.

⁶⁶⁰ Загоровський Е. Запорозько-російська митна політика за часів Нової Січі // Юбілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія. – К., 1927. – С. 810.

⁶⁶¹ Загоровський Е. Людність Степової України колись і тепер. – К., 1930. – С.50, 60, 62, 63.

наукових товариств він іноді популяризував здобутки зарубіжних козакознавців⁶⁶².

Увага А. Флоровського⁶⁶³ до козацької проблематики була зумовлена передусім його інтересом до історії селянства. Він згадував, що під час навчання у 4-й одеській гімназії розпочав читання літератури про кріпацтво під впливом свого гімназійного вчителя та друга Олександра Федоровича Музиченка (1875-1940) - аспіранта видатного психолога професора М. Ланге, члена історико-філологічного товариства при НУ, одеської "Просвіти", теоретика педагогіки, дослідника історії та побуту болгар і кримських татар, згодом професора Ніжинського історико-філологічного інституту⁶⁶⁴. З перших років навчання в НУ А. Флоровський, за його словами, "з особливим інтересом займався на семінаріях Штерна, Істріна, Щепкіна, та особливо Линниченка". Його сокурсник Л. Коган згадував, що А. Флоровський "привертав загальну увагу, кидаючись у вічі маленьким зростом та цілковито дівочим обличчям без жодного сліду рослинності. Він здавався хлопчиком років 14-15, що випадково одягнув студентську куртку та вііз у студентську аудиторію. Його дражнили, але він щиро ставився до жартів товаришів та вмів їх дотепно відпарировувати. З перших днів занять він розпочав працювати систематично та серйозно, особливо з руської історії. У жодних політичних та громадських справах він участі не брав. Ним володіла лише одна думка: домогтися професури... В моїй пам'яті він залишився як щирий хлопець та ходячий енциклопедичний словник з руської історії. Він любив копирсатись у різних довідниках, та з другого курсу в архівних матеріалах та іноді знаходив дуже цікаві факти"⁶⁶⁵. І. Линниченко зорієнтував свого учня на дослідження історії Катерининської законодавчої комісії 1767 р. Вже перша студентська робота з цієї теми принесла автору золоту медаль. Згодом він розвинув тему у магістерській дисертації, яку у 1916 р. за сприяння І. Линниченка з успіхом захистив у Московському університеті (опоненти - М. Богословський та Ю. Готьє).

У роботах 1910-х рр. А. Флоровський висвітлив обставини участі запорізьких та донських козаків у Комісії та установив склад козацьких делегацій. Він наголосив, що серед російських урядовців не було однастайності щодо запрошення козаків. Деякі побоювались вільнодумства козацтва, прагнення автономізму, що й підтвердила робота Комісії. Одеський історик в кращих традиціях історико-правового напрямку продемонстрував перебіг виборів від козаків,

⁶⁶² Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф. X. – Спр. 22868. (Тези статті Є. Загоровського "Новые данные об украинско-турецких отношениях при Б. Хмельницком" - Огляд статті празького історика І. Рипки).

⁶⁶³ Попова Т.Н. Заметки об изучении интеллектуальной истории А.В. Флоровского // Причорноморський регіон у контексті європейської політики. – Одеса-Ополе-Вроцлав, 2008. – С. 319-328.

⁶⁶⁴ Архів Російської академії наук (далі – Архів РАН). – Ф. 1609. – Оп. 1. – Спр. 185.

⁶⁶⁵ РНБ ВР. – Ф. 1035. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 32.

сутність бажань козацтва⁶⁶⁶. Зокрема, як і його вчитель, він дійшов висновку про бажання більшості козацької старшини запровадити кріпацтво⁶⁶⁷. Роботи А. Флоровського, зокрема, в їх козакознавчій частині, були досить позитивно сприйняті колегами, як згаданими опонентами, так і О. Кізеветерром⁶⁶⁸ та Г. Максимовичем. Що-правда, останній, досліджуючи паралельно з А. Флоровським історію виборів до Законодавчої Комісії в Україні, зробив низку авторитетних та доречних виправлень у твердженнях свого одеського колеги та доповнив їх на основі нових джерел⁶⁶⁹. Зокрема, Г. Максимович зауважив, що більшість з містечок, де П. Румянцев скасував вибори, мали змішаний склад населення, а не були вцілент заселені козаками, як вважав А. Флоровський.

А. Флоровський не обмежився розглядом одного епізоду історії козацтва. Паралельно з Є. Загоровським він розпочав до висвітлення участі козацтва у колонізаційних процесах на Півдні України, проти чого не заперечував й І. Линниченко. Показовий випадок стався навесні 1919 р. під час доповіді А. Флоровського на одному з засідань “малороссийского отдела” комісії з вирішення національного питання при А. Денікіні, яку очолював І. Линниченко (на засіданні був присутнім й Є. Загоровський). І. Линниченко згадував, що один з колег “был смущен некоторыми фактами, приводимыми Флоровским – об участии казаков малороссийских в колонизации Новороссии. Но я заметил – историк не имеет права замалчивать факты, как бы невыгодны они ни были для его политических воззрений”⁶⁷⁰. Професор вчинив згідно з неодноразово задекларованим ним принципом розглядати історію “без гніву та пристрасті”, хоча він і не завжди дотримувався цього підходу⁶⁷¹.

На початку 1920-х рр. спадщина А. Флоровського нараховувала близько 45 наукових робіт (2 книги, статті, брошури), в яких помітне місце посідала історія козацтва та доля нащадків козаків на півдні України. Швидше за все, у дусі епохи він збирався надати своїм подальшим роботам соціально-економічного спрямування. До цього його спонукало й педагогічне навантаження: у 1920-1922 рр. він викладав по 2 години на тиждень історію економіки Росії на

⁶⁶⁶ Флоровский А. Из истории Екатерининской законодательной Комиссии 1767 года. Состав законодательной Комиссии. – Одесса, 1915. – С. 144-148, 175, 210-211, 472-485.

⁶⁶⁷ Флоровский А. Из истории Екатерининской законодательной комиссии 1767 года. Вопрос о крепостном праве. – Одесса, 1910. – С. 74-79.

⁶⁶⁸ Русские Ведомости. – 1915. – 14 октября.

⁶⁶⁹ Максимович Г. Выборы и указы в Малороссии в Законодательную комиссию 1767 г. – Нежин, 1917. – Ч. 1. – С. 16, 227, 229, 245, 292, 294, 309 (на примірник цієї праці, що зберігається у фондах Наукової бібліотеки ОНУ ім. І.І. Мечникова є дарчий напис автора: “Глубокоуважаемому Ивану Андреевичу Линниченко от автора”).

⁶⁷⁰ ДАОО. - Ф. 153. - Оп. 1. - Спр. 6. - Арк. 41.

⁶⁷¹ Линниченко И. Малорусский вопрос и автономия Малороссии. Открытое письмо проф. М.С. Грушевскому // Украинский сепаратизм в России. – М., 1998. – С. 253, 267-268.

факультеті зовнішніх відносин Одеського інституту народного господарства⁶⁷².

А. Флоровський вважав, що успіх його роботам забезпечила “багата та ретельно опрацьована документальна основа”. Він неодноразово зазначав, що був одним із не багатьох активних відвідувачів Архіву Коша Січі Запорозької XVIII ст. та запровадив до наукового обігу чимало цінного матеріалу. Деякі документи він оприлюднив на досить високому археографічному рівні⁶⁷³. На початку 1920-х рр. він упорядковував архів Коша та зробив опис другої частини, який у свій час не зробив А. Скальковський⁶⁷⁴. А. Флоровський не обмежився лише архівом Коша, але залучив й джерела з Петроградського архіву Державної Ради щоб проілюструвати наполегливість та впертість українського козацтва у відстоюванні своїх традицій⁶⁷⁵. Про готовність автора сприйняти позитивну оцінку козацтва в українській духовній традиції свідчить й те, що найвідомішу зі своїх козакознавчих праць він супроводив епіграфом з фольклору “Хоч пропало військо Запорізьке, – не пропала слава...”⁶⁷⁶. Роботи А. Флоровського 1910-х – початку 1920-х рр. й досі є у історіографічному урядознавчому процесу⁶⁷⁷.

Попри те, що в емігрантський, празький, період свого життя (1923-1968) А. Флоровський дотримувався традицій російської історіографії, він віддав данину й українській візії історії козацтва. Про це свідчать його праці початку 1930-х рр., присвячені чесько-російським взаєминам. У цьому контексті він згадав й про перебування “українських” (sic!) козаків – “представників військового братства, українських лицарів” – у Чехії на початку XVII ст. Автор зазначав, що як прибічники Австрії, козаки залишили у пам’яті чехів репутацію грабіжників. Однак під час повстання Б. Хмельницького у Чехії переважали позитивні відгуки про козаків (наприклад, Я. Каменського). З іншого боку, А. Флоровський висловився щодо полеміки навколо думки чеського історика Ф. Палацького про вирішальний вплив чеських таборитів XV ст. на генезу українських козаків. Цю думку заперечували М. Костомаров та В. Ламанський.

Учень І. Линниченка зауважив, що “в категоричній формі це твердження не може бути прийнято, адже “українське козацтво – доволі складне соціальне та національне явище та його виникнення

⁶⁷² ДАОО. – Ф. Р-129. – Оп. 1. – Спр. 72. – Арк. 61.

⁶⁷³ Флоровский А. Депутаты Войска Запорожского в законодательной комиссии 1767 года // ЗООИД. – Т. 30. – Одесса, 1912. – С. 327-377.

⁶⁷⁴ Василь Терентійович Галяс. – С. 31; Архів РАН. – Ф. 1609. – Оп. 1. – Спр. 11. – 3 арк.

⁶⁷⁵ Флоровский А. Пикинерский вербунок в Новороссии. – Одесса, 1916. – С. 1-3.

⁶⁷⁶ Флоровский А. Депутаты Войска Запорожского в законодательной комиссии 1767 года // ЗООИД. – Т. 30. – Одесса, 1912. – С. 327.

⁶⁷⁷ Мельник А.Г. Склад депутатів від України // УІЖ. – 1999. – № 2. – С. 105-113; Сурева Н.В. Накази депутатам законодавчої комісії 1767-1768 рр. від Новоросійської губернії // Південна Україна XVIII-XIX ст.. Записки науково-дослідної лабораторії історії ЗДУ. – Вып. 7. – 2003. – С. 56-57.

ніяк не можна пов'язати з перебуванням на українській території декількох десятків чеських вояків". Він наполягав на тому, що козацтво мало багато домашніх корінь. Водночас він зазначав чеську присутність серед козаків⁶⁷⁸. Паралелі з чеськими воїнами науковець проводив й майже через 20 років в узагальнюючій праці⁶⁷⁹. Однак, на думку А. Винара, джерельно він не зміг вказати "жодного органічного пов'язання між козацькими дружинами і чеськими воєнними ротами"⁶⁸⁰. В контексті дипломатичної історії Європи початку XVIII ст. А. Флоровський звертався й до постаті гетьмана І. Мазепи⁶⁸¹. На жаль, козакознавчий і загалом українознавчий компонент (праці про Закарпаття) у працях А. Флоровського емігрантського періоду майже не зауважені сучасними дослідниками. Вважаємо, що цей компонент не доцільно поєднувати з поняттям "русистика", який має включати лише праці історика присвячені території етнічно російських земель або принаймні території сучасної Російської Федерації (те ж саме слід зауважити щодо наукової спадщини І. Линниченка та інших його учнів).

Отже, козакознавча тематика посідала помітне місце у науковій діяльності І. Линниченка та його учнів, хоча найчастіше вона була "розчинена" у більш загальних питаннях історії України. Причому І. Линниченко та А. Флоровський розглядали українське козацтво здебільшого у контексті російської історії, М. Слабченко, П. Клепацький – українському. Зрештою до останньої позиції після помітних коливань схилився й Є. Загоровський. Однак всі історики визнавали принципово важливу роль козацтва в історії України, зокрема, Південної, а А. Флоровський єдиний серед членів школи включив козацтво у ширший контекст міжнародних зв'язків у Центрально-Східній Європі. Скепсис засновника школи І. Линниченка щодо романтизації української історії і, зокрема, козацтва призвів до позитивних наслідків – його учні обрали шлях позитивістських досліджень, де емоції найчастіше поступалися місцем науковому аналізу. Найбільш вагомим був внесок школи у джерелознавство історії козацтва, зокрема, у вивчення Архіву Коша Запорозької Січі. Наведений матеріал підтверджує українознавчу репутацію цієї школи, яка започаткувала традиції україністики в Одеському університеті.

Oleksandr Muzychko

Cossack studies of Odesa historical school of professor I.A. Lynnychenko

In the article on the basis of wide circle of archival and published sources the Cossack topic in the works of I. Lynnychenko, A. Florov's'kyi, E. Zagorov's'kyi, M. Slabchenko, P. Klepats'kyi has studied. In early XX c. these scientists represented Odesa historical school with professor I. Lynnychenko at the head.

⁶⁷⁸ Архів РАН. – Ф. 1609. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 12, 14-15, 21-23.

⁶⁷⁹ Флоровський А.В. Чехи и восточные славяне. – Прага, 1947. – С. 326.

⁶⁸⁰ Винар А. Огляд історичної літератури про початки української козаччини // Український історик. – 1965. – № 1-2. – С. 36.

⁶⁸¹ Архів РАН. – Ф. 1609. – Оп. 1. – Спр. 102. – 36 арк.